

Lambertus Marie de Rijk

6 november 1924 – 30 juni 2012

Bertus de Rijk, lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen sinds 1977, stierf op 30 juni 2012 geheel onverwacht, als gevolg van een val, op de leeftijd van 87 jaar. Hij had tot op het laatst goed kunnen werken. Hij stierf dan ook in het harnas, hij had net het tweede deel van zijn *Hervaeus Natalis*-editie naar de uitgever gestuurd en was al bezig met het derde deel.

Toen de grote Andalusisch-Arabische wijsgeer Ibn Rushd (Averroës) (1126-1198) begraven werd in Cordoba – in feite herbegraven, hij was gestorven in Marrakesj – droeg het lastdier, zo wordt verteld, op het pakzadel aan de ene kant het stoffelijk overschot en aan de andere kant de werken van de overledene, en zo groot was diens wetenschappelijke productie geweest dat beide lasten in evenwicht waren.¹ Bertus de Rijk had een soortgelijk idee over zijn begrafenis, hij heeft herhaaldelijk verklaard dat hij zo veel boeken wilde publiceren dat bij zijn dood zijn doodskest omgeven zou kunnen worden door zijn boeken. Voor zover ik weet, is vorig jaar niet de proef op de som genomen, maar met meer dan dertig boeken op zijn naam leert een eenvoudige rekensom dat dat zelfs met de boeken op hun kopse kant zou moeten kunnen.

Lambertus Marie de Rijk werd op 6 november 1924 te Hilversum geboren in een eenvoudig, katholiek gezin – zijn vader was gemeenteambtenaar, maar ze waren wel erfgoeiers – als tweede van vier kinderen. Hij had zijn snelle geest en taalvaardigheid waarschijnlijk van zijn moeder, over wier spitsvondigheid hij in zijn colleges kleurrijke anekdotes kon vertellen. Als knapste jongetje van zijn klas werd hij uitverkozen voor de priesterstudie. Eerst op het kleinseminarie van de Priesters van het Heilig Hart in Bergen op Zoom, later op het Philosophicum van het grootseminarie van het aartsbisdom Utrecht. Daar werd hij ingewijd in de neo-thomistische wijsbegeerte en alhoewel hij nooit een neo-thomist zou zijn, heeft hij wel altijd waardering gehouden voor het gevoel voor onderscheidingen en systematiek dat die stroming kenmerkte en vooral ook voor het neo-thomistische leerboek *logica* van J. Gredt. Maar gevoed door twijfels aan zijn roeping verliet hij het seminarie en ging hij na de oorlog klassieke letteren en wijsbegeerte studeren te

1 Zie o.a. A. Benmakhlouf, *Averroès*, Paris 2000, p. 25.

Utrecht. Daar was prof. dr. C.J. (Cornelia) de Vogel zijn voornaamste docent en nadat hij al in 1947 in het *Tijdschrift voor Filosofie* een omvangrijk artikel 'Aristoteles en de eleatische bewegingsantinomieën' had gepubliceerd en verder nog artikelen in *Mnemosyne*, promoveerde hij in 1952 bij haar op *The place of the categories of being in Aristotle's philosophy*, en wel *cum laude*. Hierin zet hij zich al af tegen de traditionele, inclusief de neo-thomistische, logica met haar strikte, Kantiaanse, scheiding tussen logica en ontologie en toont hij aan dat bij Aristoteles, zoals dat in de moderne logica het geval is, beide zaken nauw verbonden zijn. Daarmee kiest hij tegelijkertijd ook zelf voor een logische/taalanalytische aanpak van de ontologie.

De Rijk was in 1949 getrouwd met M.L. (Wies) Oomes, zij kregen twee dochters en een zoon. Van 1950 tot 1959 was hij leraar op het chique meisjeslyceum Onze Lieve Vrouw ter Eem in Amersfoort. In diezelfde tijd ging hij zich, op instigatie van mevr. de Vogel, bezig houden met middeleeuwse wijsbegeerte. Nadat hij ontdekt had dat de oude editie door V. Cousin (1836) van Petrus Abaelardus' hoofdwerk, de *Dialectica*, onvolledig was en vol fouten zat, publiceerde hij in 1956 de eerste volledige, kritische editie ervan. Mede ook door de omvangrijke inleiding maakte deze editie het voor het eerst mogelijk om het belang van Abaelardus in de geschiedenis van logica en semantiek goed te waarderen; het werk maakte internationaal veel indruk. De Rijk maakte dit boek, zoals hij later wel vertelde, met de ene hand op de foto's van het manuscript en de andere, tussen het schrijven door, in de box om zijn kind(eren) bezig te houden. Later heeft hij nog meer studies aan Abaelardus gewijd; hij heeft altijd een voorliefde gehouden voor deze denker met diens analytische waarschuwing om het domein van de woorden niet te verwarren met dat van de dingen en met zijn hartstochtelijk beoefende scherpzinnigheid. 'Scherpzinnigheid als hartstocht' was de ondertitel van een academiervoordracht van De Rijk over Abaelardus en terecht heeft De Rijks familie gezien dat deze karakterisering ook gold voor De Rijk zelf.

Daarna begon hij aan een project dat wel het belangrijkste van zijn werk is geweest en in ieder geval het meest invloedrijke. Kant mocht van mening zijn dat de logica sinds Aristoteles geen stap vooruit had kunnen zetten, maar er is in de middeleeuwen een belangrijke eigen ontwikkeling in de logica en semantiek geweest, de zogenoemde *logica modernorum* (de logica van de eigen tijd tegenover de uit de oudheid overgeleverde logica van Aristoteles, de *logica antiqua*). Een van de belangrijkste elementen daarvan is de leer

van de *proprietas terminorum* (de eigenschappen van de termen, dat wil zeggen, subject en predicaat van de zin). In de logica van Aristoteles hebben woorden een vaste betekenis of ze nu subject of predicaat zijn en dat is ook vereist voor de geldigheid van een syllogisme, waarin de middenterm immers als subjectterm én als predicaatterm fungeert. In de middeleeuwen realiseerde men zich dat het verschil maakt of een woord als subject of als predicaat fungeert en vooral ook dat een woord in subjectpositie in verschillende zinsverband een verschillende toegespitste 'betekenis', men noemde dat suppositie, kan hebben ('mens is een (dier)soort', 'mens is vier letters', '(een) mens is een dier dat over verstand/rede beschikt'). Een woord heeft wel een vastliggende betekenis (significatie), maar binnen die significatie heeft het verschillende supposities, die bepaald worden door het zinsverband; het onderscheid significatie-suppositie is derhalve vergelijkbaar met het onderscheid 'sense'-'reference'. Het onderscheid in supposities is van belang voor de waarheidswaarde van zinnen en voor de geldigheid van de argumentatie, zo kan in de eerste twee voorbeeldzinnen 'mens' niet gesubstitueerd worden door de aanduiding van een individuele mens, maar in de derde voorbeeldzin wel. Deze ontwikkeling maakte het mogelijk – en dat geldt vooral voor de veertiende-eeuwse en latere systemen als van Willem van Ockham (ca. 1290-1349) en Johannes Buridanus (ca. 1300-1360) – om veel meer en ook veel ingewikkelder soorten van zinnen te ontleden dan in Aristoteles' systeem mogelijk is. Nu komt die suppositieleer niet voor bij Abaelardus (1079-1142), maar hij komt wel voor in de al langer bekende logische handboeken van Petrus Hispanus en Willem van Sherwood (ca. midden dertiende eeuw) en bij dertiende-eeuwse theologen als Thomas van Aquino om zinnen als 'de Zoon en de Vader zijn één principe met de Heilige Geest' te ontleden. In de oudere boeken over de geschiedenis van de logica, zo bij voorbeeld in het overigens voortreffelijke *The development of logic* van W. en M. Kneale, Oxford 1962, wordt dit feit geconstateerd en moet men het daarbij laten.

De Rijk nam zich nu, na zijn Abaelardus-editie, voor om de ontwikkeling van de suppositieleer te onderzoeken. Hij heeft daartoe veel bibliotheekreizen gemaakt om handschriften te onderzoeken die in de catalogi meestal alleen maar als Logica aangeduid werden; in sommige kleinere bibliotheken in Italië en Spanje werd hij daarbij soms in de bibliotheek opgesloten, omdat de bibliothecaris geen zin had zijn tijd aan die onderzoeker kwijt te raken. Hij heeft daarbij zeer veel nieuwe teksten ontdekt. Een eerste vrucht van

dit onderzoek was de editie van Garlandus Compotista's *Dialectica* (elfde/twaalfde eeuw) in 1959. In datzelfde jaar werd De Rijk aangesteld als wetenschappelijk hoofdambtenaar voor Antieke en middeleeuwse wijsbegeerte in Utrecht.

In 1961 werd hij benoemd tot hoogleraar in de Geschiedenis van de middeleeuwse wijsbegeerte in Nijmegen. Het was geen gewone benoeming. Nijmegen beschikte al over minstens vijf leerstoelen op het gebied van de wijsbegeerte (meer dan de andere universiteiten), waaronder een voor de Geschiedenis van de wijsbegeerte. Maar de vereniging van katholieke filosofen in Nederland vreesde dat de studie van Thomas van Aquino door het verlaten van de neo-thomistische traditie, waarin de katholieke filosofen tot dusver gewerkt hadden, zou verdwijnen. Daarom bepleitte zij de vestiging van een aparte leerstoel voor de filosofie van Thomas van Aquino aan de Katholieke Universiteit. Om redenen van historisch-wetenschappelijke aard – ook Thomas kun je niet los van zijn tijd zien – werd dit een leerstoel voor de Geschiedenis van de middeleeuwse wijsbegeerte. Het was ook geen gewone benoeming, omdat De Rijk na het Bisschoppelijk Mandement van 1954, waarin het lidmaatschap van de Partij van de Arbeid werd ontraden, uit protest lid was geworden van die partij en sinds 1956 zelfs senator was voor de PvdA. De bisschoppen, die toen nog het bestuur van de Katholieke Universiteit vormden, vereisten dat hij het senatorschap zou neerleggen, wat hij deed, maar toen hij in 1964 weer senator werd voor de PvdA, werd er van de kant van de bisschoppen geen bezwaar meer vernomen. Hij zou tot 1991 lid van de senaat blijven en was 1980 tot 1991 eerste ondervoorzitter.

De leerstoel in Nijmegen was de eerste aparte leerstoel voor de Geschiedenis van de middeleeuwse wijsbegeerte in Nederland. Eind 1967 werd De Rijk ook buitengewoon hoogleraar voor het vak in Utrecht, tot 1984. Eind 1969 werd hij, op instigatie van prof. dr. Gabriel Nuchelmans, benoemd tot hoogleraar op de nieuw gestichte leerstoel Geschiedenis van de antieke en middeleeuwse wijsbegeerte te Leiden, welke plaats hij bezette tot aan zijn emeritaat eind 1988. De Rijk was op die manier de grondlegger van de wetenschappelijke bestudering van de Geschiedenis van de middeleeuwse wijsbegeerte in Nederland.

Het eerste deel van zijn grote project had hij al voor zijn benoeming in Nijmegen klaar, *Logica modernorum. Vol. I, On the twelfth century theories*

of fallacy, 1962 (180 pp. studie en 400 pp. nieuwe teksten). Nog tijdens zijn periode in Nijmegen verscheen het tweede deel, *Logica modernorum. Vol. II, part 1, The origin and early development of the theory of supposition* (een studie van 600 pp.), *part 2, Texts and indices* (900 pp. nieuwe teksten), 1967. Vooral dit tweede deel maakte een enorme indruk, zoals in veel besprekingen naar voren komt. Naast het vele nieuwe materiaal dat De Rijk in deze werken naar voren brengt, ook naast de teksten waarvan hij een editie geeft, laat hij zien dat de suppositieleer ontstaan is enerzijds door de analyse van fallaciën (drogredeneringen) en in het algemeen van ambiguïteit van zinnen, die ontwikkeld is mede aan de hand van de bestudering van Aristoteles' *De sophisticis elenchis* (s sofistische weerleggingen), een tekst die in de tijd van Abaelardus nog niet echt bekend was, en anderzijds onder de invloed van grammaticale theorieën over de rol van onderwerp en gezegde in een zin. Dit leidde tezamen tot wat De Rijk als de kern van de middeleeuwse vernieuwing van logica en semantiek aangaf: de 'propositional' of ruimer 'contextual approach' van de betekenis van woorden, dat wil zeggen de zienswijze dat de syntactische positie van een woord in het zinsverband de semantische waarde ervan bepaalt. In dat kader komen tegen het einde van de twaalfde eeuw de eerste indelingen van suppositie naar voren. Daarmee maakte hij niet alleen de oorsprong van de suppositieleer duidelijk, maar droeg hij ook bij tot een beter inzicht in de aard en de functie van de suppositieleer, zowel wat betreft de extensionele als de intentionele aspecten ervan. Hij maakte door dit werk ook voor eens en voor altijd duidelijk dat historici van de middeleeuwse filosofie en theologie niet aan de logisch-semantische zienswijze van de middeleeuwse filosofen en theologen voorbij kunnen gaan, omdat die immers allemaal door hun verplichte vorming in de logica van dit analyse instrument gebruik maken. Zodoende was hij ook samen met zijn collega's en vrienden Jan Pinborg (Universiteit van Kopenhagen, † 1982) and Norman Kretzmann (Cornell University, † 1998) de voornaamste instigator van de taalanalytische tournure in de bestudering van de middeleeuwse wijsbegeerte. De drie delen *Logica modernorum* hebben in de afgelopen tijd het vertrekpunt en een enorme stimulans gevormd voor het onderzoek van het onderwerp en zij vormen nog steeds, ook al zijn er op onderdelen verbeteringen aangebracht, een leidraad voor dat onderzoek. Het is vooral op basis van het belang en de invloed van dit werk dat de Universiteit van Kopenhagen (1985) en de Katholieke Universiteit (1998) De Rijk het eredoctoraat hebben verleend.

In 1963 startte hij samen Cornelia de Vogel and Joseph Engels (Groningen) het tijdschrift *Vivarium, An International Journal for Mediaeval Philosophy and the Intellectual Life of the Middle Ages*, dat getuige het voorwoord zou zijn 'devoted in particular to mediaeval philosophy in its relations to the whole of profane thought and learning and the vast field of the Liberal Arts'. De Rijk was redactiesecretaris tot 1988. Veel belangrijke artikelen van hem zouden in dit tijdschrift verschijnen. Vooral door zijn toedoen werd *Vivarium* al snel een van de belangrijkste tijdschriften op het gebied van de geschiedenis van de wijsbegeerte van de middeleeuwen en renaissance.

In 1969 stond De Rijk samen met J. Pinborg, M. Markowski (Poolse Akademie van Wetenschappen) en ondergetekende aan de wieg van het European Symposium on Medieval Logic and Semantics, dat met zijn driejaarlijkse bijeenkomsten veel heeft bijgedragen tot de verspreiding van de studie van de middeleeuwse logica en semantiek in de West-Europese landen.

Al in Nijmegen had De Rijk met een aantal artikelen de basis gelegd voor een volgend groot project, de eerste kritische editie van Petrus Hispanus' *Tractatus of Summulae logicales* (ca. 1230/40), die verscheen in 1972. Dit werk vormde in verschillende redacties hét handboek voor het eerste onderwijs in de logica van het midden van de dertiende tot ver in de zestiende eeuw. Als zodanig had het een ingewikkelde overlevering, die De Rijk in zijn editie op een meesterlijke wijze ontrafelde.

In zijn Leidse periode richtte De Rijk zich ook weer op het antieke gedachtegoed, maar nu gevoed door zijn over het middeleeuwse denken verworven inzichten. Hij wilde laten zien dat er enerzijds een innige verwevenheid is tussen antieke en middeleeuwse semantische zienswijzen en metafysische opvattingen en anderzijds hoe middeleeuwse semantische opvattingen verhelderd kunnen worden, wanneer ze gerelateerd worden aan overeenkomstige antieke standpunten. Dit kwam naar voren in een reeks artikelen 'On Ancient and Mediaeval Semantics and Metaphysics' in *Vivarium* van 1977 tot 1981, waarin met name op Plato, Aristoteles en het (neo)platonisme wordt ingegaan. En verder in een aantal studies over de semantische opvattingen van Abaelard en over de rol die semantiek speelt in de metafysica van Gilbert van Poitiers (ca. 1080-1154). Zijn studie over Plato zou resulteren in een omvangrijk en origineel commentaar op Plato's *Sophistes* (1986), waarin de semantiek de leiddraad vormt voor de interpretatie. Daarnaast publiceerde hij ook een reeks artikelen en boeken/edities over (neo)platoons denken in

de late oudheid en middeleeuwen en over middeleeuwse tractaten over de wijzen van opponeren, over *sophismata* (behandeling van voorbeeldzinnen waarin een logische moeilijkheid naar voren komt), over het genre van de *obligationes* (handleidingen voor een soort dispuut, waarin de een de ander tot contradicties tracht te voeren en de ander dat dient te vermijden), over logische handboeken uit Oxford en Cambridge, over Walter Burley (1275-1343) etc.

Het derde European Symposium, Kopenhagen 1975, dat gewijd was aan Johannes Buridanus en diens logisch hoofdwerk, de *Summulae logicales*, stimuleerde De Rijk zich in diens werk te verdiepen. Hij wijdde er verscheidene belangrijke artikelen aan, o.m. zijn tweede Akademiervoordracht – hij was in 1977 tot lid van de Akademie benoemd. Later zou hij met twee delen, *De praecibilibus* (1995) en *De demonstrationibus* (2001), belangrijk bijdragen tot de internationaal georganiseerde editie van dat hoofdwerk, waartoe in Kopenhagen besloten was. Tezamen met Abaelardus en Willem van Ockham werd deze scherpzinnige en kritische Zuid-Nederlandse denker, die niet alleen belangrijk was voor de logica en metafysica maar ook voor de natuurfilosofie, een van de middeleeuwse denkers voor wie hij een intellectuele sympathie voelde.

Zoals gezegd was het de teneur van De Rijks werk om de onderlinge verwevenheid tussen antieke en middeleeuwse semantische zienswijzen en metafysische opvattingen aan te tonen en om te laten zien hoe de middeleeuwse, en antieke, denkers het instrument van de taal hanteerden om grip op de werkelijkheid te krijgen en hun denken daarover vorm te geven. Dit komt mooi naar voren in de titel, *Through Language to Reality*, die E.P. Bos gaf aan de verzameling van De Rijks artikelen die hij samenstelde (1989) ter gelegenheid van De Rijks emeritaat in 1988. Het geeft overigens niet alleen de lijn aan van De Rijks onderzoek, maar ook van zijn eigen filosofische instelling.

Na zijn emeritaat vestigde De Rijk zich in zuid Limburg, samen met J.F. (Jettie) de Wal, met wie hij in 1990 getrouwd is. Zijn emeritaat betekende voor hem niet het einde van zijn werkzaamheid, integendeel. Hij nam een benoeming aan tot honorair hoogleraar aan de Universiteit van Maastricht, waar hij mede aan de wieg stond van de Faculteit Cultuur- en Maatschappijwetenschappen, waarvoor hij tot in 2011 onderwijs gaf. Ook voor het onderzoek vormde zijn emeritaat een zeer vruchtbare periode. Zo publiceerde

hij de eerste kritische editie van Petrus Hispanus' andere hoofdwerk, de *Synkategoreumata*,² met een Engelse vertaling door dr. Joke Spruyt (1992). In 1994 volgde de editie met Engelse vertaling van de correspondentie van Nicolaas van Autrecourt (ca. 1295-1369). Daarna volgde in 1997 de editie van de *Logica* van Geraldus Odonis (1285-1349). En in 1999 de editie van de *Logica* van Johannes Venator († na 1416). De editie van twee onderdelen van Buridanus' *Summulae* hebben we al vermeld.

Al sinds zijn dissertatie was De Rijk zeer geïnteresseerd in het denken van Aristoteles. In allerlei gedetailleerde studies had hij verscheidene aspecten ervan behandeld. Naast zijn werk aan de genoemde edities werkte hij aan een monumentaal project waarin zijn onderzoek van Aristoteles zou worden samengevat. Het resultaat was een studie in twee omvangrijke delen, *Aristotle: Semantics and Ontology* (2002), respectievelijk 750 en 500 pagina's. Hij betoogt daarin dat er één duidelijke lijn in het denken van Aristoteles gevonden kan worden, waarbij hij zich baseert op semantische overwegingen die aan de semantische opvattingen van Aristoteles zelf ontleend zijn. Die éne lijn is dat in Aristoteles' strategie van argumenteren categorisering en meer in het algemeen focalisering de kern vormt en hij toont aan dat, als je daarmee rekening houdt, allerlei onduidelijkheden en zelfs ongerijmdheden die moderne onderzoekers in Aristoteles meenden aan te treffen, verdwijnen.

Nadien heeft De Rijk zich gericht op een voor hem nieuw gebied, namelijk de denkers uit de veertiende eeuw die na de dertiende-eeuwse strijdpunten tussen Thomas van Aquino (1224/5-1274) en Hendrik van Gent (ca. 1217-1293) de nadruk legden op het intentionele karakter van het denken en de taal, namelijk Geraldus Odonis en Hervaeus Natalis (ca. 1250-1323). Hierbij komt een ander aspect van de verhouding taal/denken en werkelijkheid naar voren, en wel niet zozeer het kritische aspect van de taalanalytische benadering zoals we dat bij Abaelard, Willem van Ockham en Buridanus zien, maar meer het creatieve aspect van taal/denken op het weergeven van de werkelijkheid: dat we door ons taal/denken bepaalde aspecten of elementen van de werkelijkheid naar voren halen en zodoende de werkelijkheid op een bepaalde manier vormgeven, waartoe die werkelijkheid zich natuurlijk wel leent. De eerste vrucht van die arbeid was de editie van Geraldus Odonis, *De*

2 De theorie van de syncategoreumata vormt naast de theorie van de proprietates terminorum, die, zoals gezegd, de termen die subject en predicaat in een zin zijn, behandelt, de tweede hoofdmoot van de logica modernorum. Zij behandelt de overige termen in een zin, zoals de quantoren ('alle', 'sommige', etc.), de modale termen, etc.

intentionibus (2005), waarin een uitvoerige studie van ongeveer 350 pagina's van het middeleeuwse intentionaliteitsdebat tot 1350 aan de editie voorafgaat. Later volgde de editie van de eerste twee delen van Hervaeus Natalis, *De quattuor materiis*, het eerste deel in 2011, het tweede postuum in 2013, beide ook weer voorzien van uitvoerige inleidingen van respectievelijk 100 en 150 pagina's. Intussen was De Rijk in 2008 ook weer teruggekeerd naar Buridanus met een editie van een tot dusver onbekende vroege versie van diens *Metaphysica*-commentaar tezamen met een vijftiende-eeuwse samenvatting daarvan.

Het mag duidelijk zijn: De Rijk was een zeer productief geleerde. De bibliografie van zijn niet-Nederlandstalige publicaties omvat ongeveer 130 nummers, waarvan een dertigtal vaak zeer omvangrijke boeken;³ daarnaast komen dan nog zijn Nederlandse publicaties. Dit zou de indruk kunnen wekken dat hij een kamergeleerde was die niets liever deed dan over foto's van manuscripten gebogen te zitten. Niets is minder waar. Ik heb zijn jarenlange politieke activiteit al vermeld. Ook onderwijs geven deed hij graag; hij heeft het niet voor niets zo lang gedaan. Hij was een begenadigd leraar die op een levendige manier doorspekt met anekdotes en persoonlijke overwegingen ingewikkelde antieke en middeleeuwse wijsgerige theorieën glashelder kon uitleggen. Zijn enthousiasme voor middeleeuwse wijsbegeerte trok verscheidene promovendi aan en veel van het onderzoek dat in ons land op dat gebied gebeurt, draagt het stempel van zijn benadering en interesses – men spreekt in het buitenland wel van de Nederlandse school.

De laatste jaren van zijn Maastrichtse onderwijs gaf De Rijk les in het kader van het H(oger) O(nderwijs) V(oor) O(uderen). Met even veel enthousiasme als hij eerst antieke en middeleeuwse wijsbegeerte had gedoceerd, ging hij nu in op de wijsgerige grondslagen van de hedendaagse maatschappelijke debatten over normen en waarden en over religie. Hier kwamen twee waardevolle boeken uit voort: *Religie, normen en waarden. Een kritische blik op een maatschappelijk debat* (2006, derde druk 2011) en *Geloven en weten. Pleidooi voor een sober atheïsme* (2010). Met betrekking tot dit laatste boek kan opgemerkt worden dat De Rijk in ieder geval in zoverre in de traditie van

³ Er is een uitstekende volledige en beredeneerde bibliografie van De Rijk's niet-Nederlandstalige publicaties door Raul Corazzon, zie <http://www.ontology.co/biblio/de-rijk.htm>. Een volledige bibliografie tot en met 1999 is te vinden in M. Kardaun en J. Spruyt, eds., *The Winged Chariot. Collected Essays on Plato and Platonism in honour of L.M. de Rijk*, Leiden 2000, pp. xv – xxvi.

Thomas van Aquino bleef staan, dat hij vasthield aan diens strikte en principiële scheiding tussen geloven en weten.

Bertus de Rijk heeft met zijn kritische en met hartstocht beoefende scherpzinnigheid een eminente bijdrage geleverd aan de bestudering van de antieke en vooral de middeleeuwse wijsbegeerte, een bijdrage die ongetwijfeld van blijvende waarde zal zijn.⁴

⁴ Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van de herdenkingsartikelen van E.P. Bos, te verschijnen in *Bulletin de philosophie médiévale*, en C.H. Kneepkens, te verschijnen in *Vivarium*.